

ЗАУВАГИ ДО ДИСКУСІЇ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ СТРУКТУР КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ 20-Х рр. ХХ ст.

Краєзнавство України пройшло складний шлях розвитку. Його історія – це історія українського народу, свідчення одвічного устремління народу до збереження своїх життєдайних джерел, звернення до цінностей, котрі консолідують націю. Не випадково президентом України Л.Д. Кучмою 23 січня 2001 року підписано Указ “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні”. Положення цього Указу націлюють державні структури, громадські організації та об’єднання на активне використання краєзнавчого руху у вихованні патріотизму до рідної землі, любові до Батьківщини. Він одночасно вимагає вжиття необхідних заходів щодо підтримки краєзнавчого руху, вирішення організаційних, матеріальних, фінансових проблем у його розгортанні. Така постановка питання на державному рівні здійснюється вперше, що символізує і нову сторінку у його біографії.

Дослідники новітньої історії України часто звертаються до історії краєзнавства. Тільки за роки незалежності з цієї проблеми захищено більше 20 докторських та кандидатських дисертацій, написано десятки монографій, сотні статей. І все ж, ця проблема весь час відкриває все нові та нові грані, малодосліджені сторінки, цікаві та оригінальні сюжети. Серед цих досліджень чільне місце посідають праці, у яких досліджуються 20^{ті} – 30^{ті} роки ХХ ст., адже в ці роки історія краєзнавчого руху позначилася як піднесенням, так і трагедією – повним розгромом під час політичних репресій.

Важливо відзначити, що дослідники краєзнавства по-різному ставляться до оцінки періоду 20–30-х років. Академік НАН України П.Г. Тронько оцінює його як “злет краєзнавства”, “золотий час краєзнавства”.¹ На таких позиціях знаходиться і академік РАН С.О. Шмідт. Він оцінює його як “золоте десятиріччя” радянського краєзнавства, мотивуючи тим, що у 20-х роках воно сприймалося як “одне із характерних явищ Радянської Росії”, його визнавали “масовим історико-культурним явищем”, про його важливість йшлося у резолюціях з’їздів Рад, а краєзнавчі товариства характеризувалися як “органи самопізнання країни”.²

Наводячи таку оцінку, зауважимо, що українське краєзнавство мало свої характерні відмінності від російського. По-перше, загальнонаціональної ознаки воно набуло лише у період Української революції. По-друге, краєзнавство України формувалося спершу під могутнім пресом царської антиукраїнської політики, а згодом в атмосфері постійної недовіри більшовицької влади,

на яке вона вішала ярлики націоналізму, патріархальщини, аполітичності. По-третє, на відміну від російського, українське краєзнавство зовсім не отримувало державних асигнувань, а існувало лише на ініціативі його організаторів та підтримці поціновувачів. По-четверте, українське краєзнавство як загальнонаціональна субстанція формувалося в умовах гострого протистояння у період національно-визвольних змагань Звідси перед ним гостро, насамперед, постало питання збереження національно-культурної спадщини у період воєнних лихоліть, повернення вивезених культурних цінностей тощо. І останнє, краєзнавство України, в силу історичної специфіки, не було єдиним організмом, воно складалося із різних шкіл і, на превеликий жаль, їх ідеологи та натхненники часто-густо через амбітність створювали непотрібну конкуренцію, напруженість у відносинах між собою, що згодом було вміло використано владою у період політичних репресій.

Зовсім протилежної оцінки притримується ряд молодих дослідників, зокрема, В.І. Очеретянко. Закликаючи не ідеалізувати краєзнавчий рух 20-х років, він підкреслює, що у цілому краєзнавчий рух не виправдав покладених на нього історичних завдань, що впливали з політики коренізації, яка мала за мету національно-культурне відродження українського народу. Це, зокрема, стосується реалізації Горьківської ідеї підготовки історії фабрик і заводів, відсутності належної результативності у русі за збереження пам’яток історії та культури. Дослідник стверджує, що період 20–30-х років не лише не був періодом піднесення українського краєзнавства, а й до певної міри загальмував серйозні наукові дослідження рідного краю. Нав’язування марксистсько-ленінської методології, підміна наукових підходів примітивними схемами, намагання націлити краєзнавство на вирішення тогочасних економічних проблем, ліквідація започаткованих у дожовтневий період науково-дослідних і громадських організацій, постійне переслідування, а то й відлучення від роботи провідних учених найнегативнішим чином вплинуло на подальший розвиток краєзнавчих досліджень.³

Більш поміркованими оцінками позначаються роботи В.В. Ченцова⁴, О.А. Удода⁵. Зокрема О.А. Удод, при оцінці краєзнавства кінця 20-х – початку 30-х років, позитивно оцінює вклад інституцій Всеукраїнської академії наук у розгортанні історико-краєзнавчих досліджень. таких як комісії краєзнавства Київської, Слобожанської, Одеської, комісії порайонного

дослідження України. Одночасно підкреслює, що краєзнавство початку 30-х років уже не могло відігравати помітної ролі у громадському житті України, впливати на дослідження регіональних проблем.⁶

Серед дослідників, які притримуються такої ж оцінки, знаходиться і Л.Л. Бабенко, яка вперше порушила ці проблеми. Однак відсутність достатньої кількості джерел не дозволило дослідниці розставити акценти у цьому питанні.⁷

Вочевидь, всі ці думки мають право на існування. З одного боку, краєзнавство у 20-х роках насправді пустило міцні корені у суспільне життя. Воно привертало увагу до пекучих проблем дослідження історії, до збереження історико-культурної спадщини, розвитку народних традицій. Його характерною ознакою було ще й те, що воно спиралося на міцні наукові підвалини. Серед організаторів краєзнавчих осередків були відомі в Україні вчені Д.І. Багалій, М.С. Грушевський, П.А. Тутковський, М.І. Яворський, О.П. Новицький, А.М. Лобода, С.С. Дложевський, Ф.І. Шміт, А.Ю. Кримський, В.І. Вернадський, С.О. Єфремов, К.Й. Студинський, М.Є. Слабченко, В.М. Перетц, В.О. Геринович та інші. З іншого боку – усі інституції ВУАН спиралися на активну допомогу добровільних позаштатних дописувачів. Скажімо, у Комісії по вивченню Правобережної України було більше 150 добровільних помічників, у Кабінетів національних меншин – близько 200, а Етнографічна комісія у 1929 році мала близько 2000 кореспондентів.⁸

Не менш цікавими є праці, у яких досліджувалася діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК), який у середині 20-х років виринув на хвилі загального піднесення руху по дослідженню рідного краю. Зазначимо, що першими біографами згаданого комітету були його члени, що у різних періодичних виданнях того періоду виступали з інформаційними, проблемними статтями. Зокрема, О. Лазарис, К. Дубняк, П. Ковалівський, М.Криворотченко⁹. Окремі згадки про Комітет були і у 50-х – на початку 60-х років у зв'язку з розгортанням роботи по підготовці багатотомної історії міст і сіл.

Наприкінці 80-х років, одним із перших, підняв проблему діяльності Українського комітету краєзнавства відомий історик Ю.З. Данилюк. На IV Республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства у 1989 році він зупинився на загальних результатах діяльності згаданого комітету. Безумовно, на глибині висновків позначилася відсутність достатності джерельної бази. Однак вона відкрила нову проблематику у наукових дослідженнях.¹⁰ У період незалежності України Ю.З. Данилюк знову повертається до питання вивчення діяльності УКК. У збірнику "Історія України: маловідомі імена, події, факти" публікує статтю "Український комітет краєзнавства: склад та діяльність", де працю УКК розкриває через життєві долі найактивніших його членів, зокрема, М.І. Яворського як голови комітету, М.І. Криворотченка – відповідального секретаря, В.О. Гери-

новича – ученого-краєзнавця із Кам'янця-Подільського, О.А. Янати – ученого-біолога. Подані у статті факти значно збагачують уявлення про участь УКК у підготовці краєзнавчих кадрів, взаємозв'язки з аналогічними органами інших республік, репресії проти членів комітету середини 30-х років XX ст.¹¹

До діяльності УКК звертався у своїх працях і академік НАН України П.Т. Тронько. Зокрема, у доповіді на урочистому пленумі Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців у Харкові 28-29 червня 1996 року, присвяченому 70-річчю Українського комітету краєзнавства, відзначаючи роль УКК у розгортанні краєзнавства 20-х років, він зазначав, що значення комітету у формуванні наукових засад дослідницької діяльності громадських краєзнавчих осередків насамперед полягає у тому, що він зумів залучити до роботи відомих в Україні вчених, як Д.І. Багалій, О.А. Яната, С.В. Рудницький, П.Г. Ковалівський, О.В. Встухов, В.О. Геринович, К.В. Дубняк, М.І. Яворський. Їх активність зумовила появу краєзнавчих структур і розгортання краєзнавчих досліджень.¹² У своїй монографії "Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)" П.Т. Тронько серед напрямів діяльності УКК розглядає облік краєзнавчих сил, розробку методики краєзнавчих досліджень, взаємозв'язки з Центральним бюро краєзнавства, краєзнавчими організаціями інших республік, зупиняється на питаннях діяльності друкованого органу комітету журналу "Краєзнавство".¹³

Діяльність УКК досліджує і А.Ю. Теодорович. Його стаття "Діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК) в добу українізації" опублікована у збірнику "Історія України: маловідомі імена, події, факти". У ній автор частково торкнувся передісторії I Всеукраїнської конференції, котра обрала комітет краєзнавства. Фрагментарно окреслює основні напрями і здобутки у діяльності УКК, намагання на початку 30-х років повернення краєзнавчого руху республіки на шлях активізації і організаційного зміцнення. Все ж, автор обмежує хронологічні рамки діяльності УКК 1930 роком. Допускає неточність у часі роботи I Всеукраїнської конференції, датуючи її 25-28 червня 1925.¹⁴ Насправді ж конференція проходила 28-31 травня того ж року.

Діяльність Українського комітету краєзнавства розглядалася в ряді дисертаційних досліджень. Так, І.В. Верба у роботі "Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині у 20-х – 30-х рр." відзначив зв'язок УКК з краєзнавчими осередками цього регіону. О.М. Богдашина у праці "Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії Української культури ім. Д.І. Багалія (1921–1934 рр.)" розглядає участь працівників кафедри у підготовці I Всеукраїнської конференції з краєзнавства. Зокрема Першою Всеукраїнською конференцією були прийняті такі пропозиції етнологічно-краєзнавчої секції цієї кафедри як необхідність комплексного вивчення продуктивних сил України, розширення мережі краєзнавчих

осередків з метою пролетаризації науки¹⁵. Все ж, авторка дещо поспішно робить висновок про те, що на базі секції було утворено УКК. Як відомо, у склад комітету увійшло лише два її співробітника – О.В. Ветухов, П.Г. Ковалівський. Праця органу Комітету – журналу “Краєзнавство” з розвитку краєзнавства в Україні стало предметом дослідження В.В. Бездрабко.

Історія Українського комітету краєзнавства, як історія краєзнавчого руху у цілому, переконливо засвідчує, що ці структури не могли існувати у тогочасній політичній атмосфері. Адже початок 20-х років засвідчив негативне ставлення владних структур до організацій і установ, що сповідували національні пріоритети. Уже починаючи з 1921 року йде активна боротьба за радянізацію усіх суспільних інституцій. Про це засвідчує намагання влади підпорядкувати своєму політичному впливу Українську академію наук. Під виглядом демократизації, наближення до державних завдань, економічного й ідеологічного будівництва, виховання кадрів комуністів-науковців, на ВУАН у середині 20-х років здійснювався політичний тиск. Проти неї висували звинувачення як “осередку буржуазної української культури”.¹⁶ Тиск здійснювався і на різні краєзнавчі організації, особливо ті, котрі виникли ще за часів царизму. Їх намагалися розформувати, влаштовуючи численні перереєстрації. Недовіра панувала і до наукових осередків, що виникли на початку 20-х років. Число їх намагалися також обмежити. Так, на засіданні Комісії, організованої по Наркомату освіти для розгляду штатів наукових установ 1 вересня 1924 року підкреслювалося, що в Україні наукових товариств близько 50 і вважати необхідним їх підтримку шляхом видачі субсидій, для чого число товариств має бути 20.¹⁷

Звідси не міг повнокровно існувати орган, котрий репрезентував би краєзнавчий рух, що базувався на засадах демократизму і сповідував національні пріоритети у вивченні історії свого народу, мови, культури тощо. І влада готувалася до появи УКК. Ще задовго до початку Всеукраїнської конференції з краєзнавства 28-31 травня інспектор держапарату Берман підготував висновок про штати Українського комітету краєзнавства, у якому підкреслювалося, що “з метою об’єднання і планового регулювання (виділено В.С.) роботи краєзнавчих організацій проектується створення особливого Комітету у складі 15 чол. на основі міжвідомчого представництва. На чолі цього комітету передбачається президія у складі 3 чол... фактично проситься 5 штатних співробітників”. На засіданні цієї ж комісії 22 квітня 1925 року для комітету краєзнавства затверджені штати з 6 одиниць.¹⁸ Як бачимо, у подальшому влада не зробила ніяких кроків для збільшення штатів для УКК, а навпаки, ще їх зменшувала.

Обмеженням було і фінансування комітету. На його утримання виділялося у 1925/26 – 4895 крб., 1926/27 – 6299 крб., 1927/28 – 6246 крб. 1928/29 – 5745 крб.¹⁹ Для порівняння комітет просив у фінансово-економічного управління НКО на 1926/

27 рік 60712 крб. 89 коп. З них на утримання апарату 6720 крб., на видавництво 46000 крб., на наукову частину 5997 крб., поштово-телеграфні витрати мали скласти 2972 крб.²⁰ Через нестачу коштів випуск журналу “Краєзнавство” затягнувся з 6.01.1926 року до 1927 року, коли вийшло перше число цього часопису. Даючи дозвіл на його друк, НКО обумовлює своє ставлення до цього часопису: “Ніяких дотацій од НКО на видавництво не просити”.²¹

Надто мало було зроблено УКК для забезпечення низових організацій методичною літературою. З цією метою планувалося видавати місячник “Вісті УКК”, перше число якого вже було підготовлено на середину 1926 року, але так і не дійшло до читача. Не розіслані були в низові організації і орієнтовні плани роботи для шкільних гуртків, гуртків при хатах-читальнях і сільбудах, районних товариств, окружних товариств, окружних бюро краєзнавства, методичні рекомендації для цих структур²². Не вдалося комітету виконати своє рішення про видання збірки із звітом про роботу місцевих краєзнавчих організацій²³. В обґрунтуванні до ФЕУ 16 липня 1926 р. УКК зазначав: “Видавнича робота стоїть на першому плані роботи комітету і мусить одержати свій відбиток на затвердженні асигнувань на 1926/27 рік в сумах, що поставлена на цю роботу є середньою...”²⁴

Комітет не міг розпочати планомірної роботи і через часту зміну підходів до організації його роботи і навіть до персонального складу. Владні структури зовсім знехтували тією установою, яку прийняла Перша конференція про комітет. Відомчий підхід у комплектуванні комітету став зрештою фатальним. Кооптовані для роботи у комітет представники здебільшого в ньому не працювали. Найпершим приклад цього показав секретар ВУЦВКа Буценко. Конференція обрала його за голову комітету, однак він до роботи у цій якості не приступив²⁵. Остаточо формується комітет 1 червня 1925 року і головою його обирається М.І. Яворський²⁶. Однак доповідючи вже на спільному засіданні Укрнауки з Академією наук у січні 1926 року М.І. Яворський зазначав, що наукова праця на Україні розвивається знизу ... прикладом є краєзнавство (на місцях є 90 установ), в той же час як в центрі краєзнавчий комітет нещодавно затверджено.

26 жовтня 1926 року НКО знову повертається до проблем комітету і приймає рішення про затвердження його персонального складу під головуванням М.І. Яворського. Ним він пробув до кінця 1927 року²⁷. З того часу комітет працює без голови, аж до 1931 року. На початку 1931 року комітет очолює завідувач сектором науки НКО Мінкевич С.А.²⁸ За його керівництва вживається ряд заходів щодо реанімації краєзнавчого руху, але це зрештою не увінчалось успіхом. У середині 1933 року Мінкевича С.А. знімають із займаної посади і згодом репресують.

З перших днів свого існування комітет краєзнавства намагається проводити активну діяльність. Він веде численне листування з

різноманітними організаціями. Тільки за січень 1926 року ним направлено близько 900 листів, інформацій, звітів²⁹. Черкаський окружний музей ім. Шевченка комітет просить взяти на себе ініціативу з пропаганди краєзнавчої роботи і утворення краєзнавчих гуртків³⁰. У музею краєзнавства м. Маріуполя він вимагає узгоджувати з УКК відвідування республіканських та всесоюзних краєзнавчих з'їздів³¹. У листі до Полтавського державного музею нагадується про відсутність відповіді на анкету комітету і про міркування щодо відновлення краєзнавчої роботи в регіоні³².

Все ж, замість різнопланової краєзнавчої роботи комітету все більше і більше наві'язується проблема гуртування краєзнавчих сил і виробничий ухил. Скажімо, Комітет планує на 1926/27 рік зв'язатися із трьома тисячами сільбудів, семи тисячами хат-читалень³³. Не менш цілеспрямовано краєзнавство владними структурами наворачалося до виробничого ухилу. У його популяризацію вступили і деякі члени УКК. Так, К.В. Дубняк 21 липня 1926 року в газеті "Известия" опублікував статтю "Нові шляхи краєзнавчої праці", у якій досить активно захищав ідею виробничого краєзнавства³⁴, чим викликав різку відповідь голови ЦБК С.Ф. Ольденбурга. Резюмуючи — організатори тогочасного краєзнавчого руху вбачали для себе таке завдання: "не дати руху вилитися у хибні річипа народницького лібералізму або схоластично акадальзму"³⁵. Це, врешті решт, привело до звуження, а згодом до згортання краєзнавства як руху.

І останнє. На діяльність комітету негативно впливала атмосфера, що панувала і у колах науковців, зокрема Української академії наук. Амбіції, підозри, доноси, характеризували стан взаємовідносин у ній. Непримиренними таборами були з одного боку М.С. Грушевський, П.А. Тутковський, з другого — А.Ю. Кримський, С.О. Єфремов. З цього приводу М.П. Василенко 21 березня 1926 р. писав В.І. Вернадському: "...упорная борьба между М.С. Грушевским и Крымским, пускаются в ход сомнительные приемы, обо всем сообщается в Харьков официальным лицам. Борьба мелочна, большинство стоит в стороне, но втягивается Институт научовой мови, где влияние принадлежит Тутковскому и Грушевскому. Єфремов разорвал личные отношения с Грушевским, Тутковский — на стороне Грушевского, большинство нейтральны, но

признают заслуги Крымского и будут его поддерживать"³⁶.

Більш відверто про це пише сам А.Ю. Кримський 28.11.1924 року Д.І. Багалію: "...відколи приїхав Грушевський, Академія всіляко дихає інтригами, які попросту отруюють повітря. Чи інтригує він і проти мене, не знаю гаразд: думаю, що й проти мене він повинен копати, бо така вже його вдача. Але й те, що він на моїх очах чинить супроти наших людей, однаково обурює й мене, стороннього глядача. Найогидніше він обляпує всякою поганню людей свого фаху, незгідних з ним, чи живуть вони в Києві, чи не в Києві. Не хочу нічого говорити про його відносини супроти Вас, бо це лише комічно, а не огидно (Ви надто високо стоїте), а от супроти Єварницького його інтриги вже не комічні..."³⁷.

Звідси зрозуміло, чого ніхто з київської кафедри історії України, у якій діяли Комісії порайонного вивчення України, не взяв участі у Першій краєзнавчій конференції, і очевидно тільки через те, що, як ми вже зазначали, раніше її підготовкою займалася кафедра Д.І. Багалія. Більше того, на сторінках органу Київської кафедри і Першого відділу ВУАН журналу "Україна", який редагував М.С. Грушевський, ми знаходимо зовсім мало матеріалів про діяльність громадських форм краєзнавства в Україні. Це, очевидно, не випадково. У цілому ж таке ставлення негативно позначалося на розгортанні краєзнавчого руху. Він не міг обслуговувати ні політичних інтересів влади, ні амбіцій окремих науковців. Те і друге спричинило швидко розправу з ним шляхом репресій.

Отже, опубліковані матеріали, наявні архівні джерела, монографічна література засвідчує, що в історії краєзнавчого руху Український комітет відіграв помітну роль. З його участю було реалізовано немало програм, реалізовано цікаві плани, що піднесло краєзнавчий рух до загальнонаціональних пріоритетів. У той же час, його діяльність обмежувалася відсутністю коштів, недостатньою увагою до його роботи з боку державних структур. Це виходило із загальної політики тодішньої влади на обмеження громадсько-політичного життя в Україні. Зрештою краєзнавство як рух почало занепадати, а в результаті політичних репресій майже зовсім зійшло з арени громадського життя України.

Примітки:

- 1 Тронько Петро. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід. Проблеми. Перспективи). — К., 2000. — С. 39.
- 2 Шмидт С.О. "Золотое десятилетие" советского краеведения // Отечество. — М., 1990. — Вып. 1. — 1990. — С. 11.
- 3 Очеретяню В.І. Здобутки і втрати українського краєзнавства в 20–30-х рр. ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. — Вип.1 — Ч. 2. Матер. III Всеукр. наук.-практ. конфер. "Туризм в Україні: економіка і культура" (Світязь. — 9-10 вересня. — 1998). — 1998. — С. 181-183.

- 4 Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — 2000. — 479 с.
- 5 Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х рр. — К., 2000. — 289 с.
- 6 Там само. — С. 104-105.
- 7 Бабенко Л.Л. Роль наукової інтелігенції в розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20-х — початку 30-х рр.: Дис... канд. іст. наук. — Полтава, 1992. — 211 с.
- 8 Етнографічний вісник. — 1929. — №6. — С. 5.

- 9 Криворотченко М. Чергові завдання Українського Комітету Краєзнавства // Краєзнавство. – 1927. – №1. – С. 2-5.
- 10 Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1989. – С. 35.
- 11 Його ж. Український комітет краєзнавства: склад та діяльність // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 13. – К., 2001. – С. 193-207.
- 12 Тронько П.Т. 70-річчя Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство. – 1995. – № 1-4. – С. 5-6.
- 13 Тронько Петро. Цит. монографія. – С. 49-52.
- 14 Теодорович А.Ю. Діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК) в добу українізації // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 6. – К.: Рідний край, 1999. – С. 66.
- 15 Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія (1921-1934 рр.) . Дис... канд.. іст. наук. – Харків, 1993. – С. 58.
- 16 Матвєєва Л., Циганкова Е. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук. Вибране листування. – К.: Обереги, 1997. – С. 19-21.
- 17 Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 372. – Арк. 186.
- 18 Там само. – Спр. 732. – Арк. 174, 184.
- 19 Звіт українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 р. // Краєзнавство. – 1928. – №6-10. – С. 94.
- 20 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 951. – Арк. 47-48.
- 21 Звіт українського комітету краєзнавства (Цит. праця). – С. 92.
- 22 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 951. – Арк. 46.
- 23 Краєзнавство на Україні за часи радвлади // Червоний шлях. – 1925. – №8. – С. 213-214.
- 24 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 951. – Арк. 37.
- 25 Звіт українського комітету краєзнавства (Цит. праця). – С. 90.
- 26 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 956. – Арк. 40.
- 27 Державний архів Харківської області. – Ф.Р-6452. – Спр. 32.966. – Арк. 22.
- 28 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 5048. – Арк. 8.
- 29 Там само. – Оп. 5. – Спр. 159. – Арк. 47.
- 30 Там само. – Арк. 45.
- 31 Там само. – Арк. 46.
- 32 Там само. – Арк. 47.
- 33 Там само. – Оп. 6. – Спр. 956. – Арк. 34.
- 34 Известия. – 1926. – 21 июля. – С. 3.
- 35 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 951. – Арк. 40.
- 36 Матвєєва Л., Циганков Е. (Цит. праця). – С. 23.
- 37 Там само. – С. 95.

